

Н. І. Мінаєва

(Київ)

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДДІЛУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ І СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

В статті розглядаються науково-рятівні дослідження як один із шляхів пристосування до потреб і вимог сучасного рівня життя, про необхідність нового підходу до методики дослідження з метою отримання більш повної інформації про археологічні об'єкти, які можуть бути знищені при забудові та господарському використанні земельних ділянок.

Ключові слова: археологічні пам'ятки, пам'яткоохоронні дослідження, культурна спадщина, археологічна експертиза, науково-рятівні розкопки, культурний шар.

Одним із головних завдань держави — збереження культурної спадщини і, можливо, в першу чергу того, що знаходиться в землі, виймається із землі. Тому, що це справжнє багатство наступних поколінь, що зберігає націю (Пиотровський 2004). Збереження археологічної спадщини для прийдешніх поколінь розглядається світовою спільнотою як глобальне завдання, яке вирішують усі цивілізовані держави. Вони прагнуть забезпечити збереження археологічних пам'яток на своїй території, виходячи з того, що археологічна спадщина — матеріалізована історія країни, свідоцтво культурного багатства і глибини національної історичної пам'яті. Більше того, чим стрімкіше промислове зростання, чим інтенсивніше процеси технологічної і соціальної модернізації, тим більше значення надається збереженню національної старовини. Йдеться не лише про збереження археологічних знахідок в музейних колекціях, але, передусім, про фізичне збереження нерухомих археологічних об'єктів в ландшафті — древніх поселень, могильників, залишків виробничих споруд і культових об'єктів.

Пам'ятки археології знищуються з катастрофічною швидкістю із-за господарською

діяльністю, що постійно розширює свої межі. Це прокладення трубопроводів і комунікацій, транспортних магістралей, реконструкція міст, приватна забудова. Це визначає масштаби і терміни досліджень, ставить нові завдання відносно якості і інформативності, вимагає нового підходу до методології (Сорокіна 2008, с. 5). Раніше польовий сезон починався у кінці квітня, зараз дослідження проводяться протягом всього року, іноді і під снігом, бо землевідведення та будівництво здійснюється впродовж всього року. Планові наукові дослідження з метою збереження пам'ятки та наукового вивчення із-за відсутності державного фінансування проводяться лише як практика студентів та виконання програм і проектів, які фінансуються фондами. Тому велика роль зараз відводиться науково-рятівним дослідженням (розкопкам, нагляду за земляними роботами), методиці їх проведення, яка дозволяє отримати більш повну та якісну інформацію про археологічні пам'ятки.

Фінансування цих робіт закріплено в законодавстві. Згідно із абз. 1 ст. 37 Закону України «Про охорону культурної спадщини» з метою захисту об'єктів культурної спадщини будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, проводяться тільки після повного дослідження цих об'єктів за рахунок коштів замовників зазначених робіт.

Необхідно ще раз зазначити, що у ході робіт будівельних, меліоративних, шляхових робіт, використання терміну охоронні розкопки на пам'ятках виглядає некоректним. Як можуть бути охоронні розкопки, при яких знищується пам'ятка зовсім, або її частина, виходячи з

обсягу робіт. «Адже розкопати — значить знищити пам'ятку, і досліджений об'єкт вже ніколи не може відтворитись знову» (Петрашенко 1998). В разі проведення розкопок пам'ятка, як цілісна система, (якщо вона не музеєфікується чи консервується) перестає існувати, і потребує зняття з обліку. Дані археологічні дослідження рятують не пам'ятку, а ту наукову та історичну цінність, яку вона зберігала, для того щоб донести до нашого та наступного покоління історичні факти, наукові відкриття, реконструкцію того життя та побут, щоб знайдені рухомі предмети поповнили колекції музеїв, та донесли ту майстерність, якою володіло давнє населення України. В археології, як будь-якій науці, потрібно чітко формулювати і використовувати термінологію. Треба розрізняти науково-рятівні археологічні дослідження і пам'яткоохоронні. Вони мають де що спільне, але завдання у кожному своє. Головна мета у пам'яткоохоронних дослідженнях це збереження пам'ятки, її музеєфікація, консервація тощо.

Третину відомих пам'яток археології України, які дійшли до нас більш менш у задовільному стані, складають давньоруські пам'ятки (городища, поселення, хутори, кургани та ґрунтові могильники). В Інституті археології НАН України виявленням, дослідженням, збереженням цих пам'яток археології займається Відділ давньоруської і середньовічної археології. Кожен співробітник відділу приймає безпосередню участь в археологічних дослідженнях середньовічних пам'яток на території всієї України, в тому числі в науково-рятівних розкопках. Відділ є одним із основних структурних підрозділів Інституту фактично з часу його заснування (керівник член-кореспондент НАН України, професор О.П. Моця).

Масштабні науково-рятівні дослідження співробітниками відділу почалися у 60—70-х роках минулого століття при будівництві каскаду водосховищ на Дніпрі. У зв'язку з тим, що більшості пам'яток, розташованих на правому березі Дніпра, загрожувало руйнування водами рукотворних морів, відділ давньоруської і середньовічної археології зосередив головну увагу на дослідженні малих міст Київської Русі, які входили до Дніпровської, Пороської і Посульської оборонних ліній X—XIII ст. Для запобігання руйнації пам'яток внаслідок сільськогосподарської діяльності (оранка, будівництво тощо) останні роки значна увага приділяється дослідженню поховальних пам'яток Київської Русі.

Передує науково-рятівним дослідженням археологічне обстеження земельної ділянки (археологічна експертиза). Згідно із абзацу четвертого ст. 7 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» органи охорони культурної спадщини погоджують на стадії проектування відведення земельних ділянок під містобудівні, шляхові, меліоративні та зем-

левпорядні роботи після їх археологічного дослідження. Тобто, із цієї норми Закону випливає обов'язковість археологічного дослідження земельної ділянки, відведення якої погоджується.

Археологічна експертиза земельної ділянки проводиться на предмет з'ясування наявності (відсутності) археологічного культурного шару, встановлення площі його поширення, культурно-хронологічної належності, а також з метою визначення стану збереженості археологічних об'єктів, якщо такі будуть виявлені.

Необхідність попереднього обстеження земельних ділянок при проведенні будівельних, меліоративних, шляхових робіт зазначено, також, в Інструкції о порядку обліку, забезпечення збереженості, утримання, використання і реставрації нерухомих пам'яток історії та культури, затвердженій Наказом Міністерством культури СРСР № 203 від 13.05.86 р., яка до цього часу не втратила чинності.

Археологічна експертиза має на меті не лише отримання нових знань про об'єкти археологічної спадщини, а й підготовка науково-обґрунтованих висновків для прийняття органами охорони культурної спадщини відповідних рішень. Відповідно до ст.ст. 19, 53 Земельного кодексу України експертиза допомагає органам охорони у визначенні основного цільового призначення земельної ділянки, в даному випадку — належність до земель історико-культурного призначення. Це є також метою землеустрою (глава 31 Земельного кодексу).

В разі, якщо в процесі експертизи виявлено об'єкт археологічної спадщини (пам'ятку), він автоматично потрапляє під охорону держави. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини», пам'ятка археології може перебувати тільки в державній власності, тому передача землі в приватну власність в юридичному розумінні означає знищення пам'ятки археології, якщо вона буде знаходитися на цій ділянці.

Підтвердження необхідності дотримання такої процедури при погодженні органами охорони культурної спадщини проектів відведення земельних ділянок для будівництва свідчать наступні дані.

У ході наукової експертизи (2007 р.) співробітниками відділу Петраускасом А.В., Квітницьким М.В., Ковалем О.А. при обстеженні території біля с. Таценки Обухівської міськради було встановлено, що культурні нашарування поширюються на площі близько 1200—1500 м², з них близько 500—600 м² потрапляли в межі землевідведення та будівництва. Означений пункт було співвіднесено з багатошаровою пам'яткою, що містила матеріали доби бронзи — давньоруського часу і була відкрита в 50—60-х роках ХХ ст. В.М. Даниленком, Д.Я. Телегіним, В.Й. Довженком та Є.В. Махно. У ході експертизи з'ясувалося, що незважа-

ючи на те, що дана пам'ятка значилася, як повністю зруйнована ставка (Кучера та ін. 1984, с. 59), все ж таки незначна частина культурних нашарувань збереглася. Оскільки пам'ятці загрожувало знищення будівельними роботами були проведені науково-рятивні розкопки на площі 802 м² (Квітницький та ін. 2009, с. 134). Був отриманий досить яскравий та виразний матеріал з культурного шару при фактичній відсутності самих об'єктів. Таке дослідження великою площею було здійснено вперше за всі роки вивчення археологічної спадщини на території с. Таценки і нові дані мають велику наукову вагу щодо історичного розвитку регіону (Квітницький та ін. 2009, с. 138).

При проведенні експертизи земельних ділянок на території селища Лукавиця (мікрорайон Піщана), було встановлено, що на значній частині території ділянки площею 1,2 га культурний шар та залишки об'єктів відсутні внаслідок інженерного планування території у 1980-х роках при будівництві багатоповерхових будинків. В іншій частині ділянки простежувались залишки культурного шару потужністю до 0,2 м та читались заповнення об'єктів у зрізах траншей (Квітницький, Квітницька та ін. 2009, с. 152). Якщо вчасно не було проведено експертиза, то і ці б залишки були знищені. Оскільки в ході запланованих будівельних робіт земельній ділянці зі збереженням культурним шаром загрожувало знищення, то були проведені науково-рятивні розкопки, в результаті яких був отриманий матеріал, який істотно доповнив картину загального розвитку населеного пункту, попередника Обухова, і дав змогу простежити безперервність розвитку життя на цій території з кінця IX ст. (Квітницький, Квітницька та ін. 2009, с. 153). Отже, якщо вчасно не було проведено експертиза та науково-рятивні розкопки, то і ці б залишки були знищені. Якби у 1980-х роках такі дослідження були проведені, то матеріал і відомості були б цікавішими і більш результативними.

Потрібно констатувати про недостатній державний контроль за охороною пам'яток історії та культури в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць, які здійснюють місцеві державні адміністрації згідно з ст. 16 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», в тому числі за дотриманням пам'яткоохоронного законодавства самими органами охорони культурної спадщини. Так при проведенні науково-рятивних розкопок в зоні спорудження башти стільникового зв'язку в межах багатоповислої комплексної пам'ятки археології — поселення і могильника скіфського часу, періоду ранніх слов'ян, Київської Русі та пізнього середньовіччя, відкритих М.М. Шмаглієм та О.О. Петровською в 1960 р., було з'ясовано, що більша частина ділянки трохи раніше зруйнована котлованом, виритим для спорудження башти стільникового зв'язку

МТС. Було зруйновано кілька поховальних комплексів, бетонним фундаментом, на який були встановлені опори. Над бетонною плитою, у заповненні, траплялися фрагменти домовин та дрібні уламки потовчених кісток зі зруйнованих поховань пізньосередньовічного часу (Квітницький, Лисенко та ін. 2009, с. 156).

Незважаючи на те, що ознайомлення з документацією замовника, дає археологу підстави припустити наявність або відсутність пам'ятки. Наприклад, якщо земельна ділянка знаходиться на схилі берегової тераси струмка, то на ній ймовірно знаходження пам'ятки археології. Проте, підтвердити або спростувати це може лише експертиза. Так, дійсно, археологічна експертиза земельної ділянки у с. Радгоспне Попільнянського району Житомирської області, яка проведена у 2009 р. під керівництвом кандидата історичних наук, старшого співробітника відділу А.В. Петраускаса, в результаті візуального огляду горизонтальних відслонень на рівнинній частині на краю схилу берегової тераси безіменного струмка — правої притоки р. Ірпінь зафіксувала наявність декількох фрагментів стінок гончарних посудин доби Київської Русі — пізнього середньовіччя (Петраускас 2009). З метою поточення культурно-хронологічної належності виявленої пам'ятки вздовж довгої осі ділянки було закладено серію пошукових шурфів розмірами 1 × 1 м, орієнтованих стінками за сторонами світу. В результаті зафіксовано залягання знахідок гончарної кераміки доби Київської Русі та стінок ліпних посудин на горизонті від 0 до 0,5 м. Якщо не провести вчасно науково-рятивні роботи, то найближчим часом дана пам'ятка буде знищена зсувом берегової лінії. Органи охорони культурної спадщини повинні при наданні погодження на цю земельну ділянку враховувати цей висновок.

Дедалі, особливою проблемою стає фізичне знищення культурного шару в історичних місцях. Перелік історичних населених місць України, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 26.07.2001 р. Проте до цього часу не визначені межі цих населених історичних пунктів. Крім того, потрібно зазначити, на цей час існує лише перелік пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення, які занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України Постановою КМУ № 928 від 03.09.2009 р. Повний затверджений Центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини реєстр пам'яток місцевого значення по областях відсутній.

Суцільного обстеження по виявленню та паспортизації пам'яток за весь час незалежності України не проводилось через відсутність фінансування. До цього часу відсутній Державний земельний кадастр по Україні з зазначеними землями історико-культурного

призначення. Лише археологічна експертиза на цей час є головною складовою у системі заходів, спрямованих на збереження археологічної спадщини та отримання якісної інформації про саму пам'ятку, не руйнуючи її.

Протягом останніх двох років за експертними висновками звернулося понад півтора сотні фізичних та юридичних осіб. За аналізом звернень (25 % складають юридичні особи), можна прорахувати який головний чинник руйнації на цей час. Безперечно це особисте селянське господарство, будівництво житлових будинків, господарських будівель та споруд. Органи охорони культурної спадщини після вивчення матеріалів поданих на погодження направляють до Інституту археології НАН України на проведення археологічної експертизи лише тих замовників, на земельних ділянках яких вони за своїми даними вважають можуть знаходитися пам'ятки археології. Хоча у Законі України «Про охорону археологічної спадщини» йдеться про всі земляні роботи, які органи охорони погоджують. При погодженні органи охорони мають спиратися на фаховий висновок щодо належності земельної ділянки до земель історико-культурного призначення та запропонованих дій по збереженню пам'ятки, якщо така була виявлена у ході проведення експертизи.

Аналіз проведених обстежень земельних ділянок у Київській та Житомирських областях показує, що на цей час дані про пам'ятки в органах охорони застаріли. На кожній четвертій земельній ділянці культурний шар повністю зруйнований або відсутній. На кожній третій земельній ділянці культурний шар вже пошкоджений, тобто вчасно не були прийняті міри по збереженню пам'ятки. Археологами відділу давньоруської і середньовічної археології протягом останніх двох років було обстежено більше 200 га на території Житомирської та Київської областей. 45 % (95,7 га обстеженої території) склали висновки наукової археологічної експертизи про необхідність проведення науково-рятівних робіт на площі 36 га, на яких було виявлені археологічні об'єкти (17 % від всієї досліджуваної площі). З них було зразу проведено науково-рятівні роботи на площі 14,6 га. На жаль, це лише крапля тих досліджень, які необхідно було провести, більша частина пам'яток буде підлягати руйнації. Про це свідчить то, що при обстеженні земельних ділянок почастишали випадки знаходження культурного шару на глибині від 0,1 до 0,5 см від поверхні. Різниця між матеріалами, які було зафіксовано під час збору підйомного матеріалу дуже суттєва порівняно із практично повної відсутності артефактів під час шурфування площі земельної ділянки. І поки таку пам'ятку візьмуть до обліку, то вона природними та антропогенними чинниками буде повністю зруйнована. Тому як один із методів для вирішення цього питання, фахівцями відділу пропонує-

ся часткові науково-рятівні дослідження: детальне шурфування площі такої ділянки із використанням дрібної шурфовочної сітки із кроком між шурфами не більше 20 м з метою поточення стану збереженості культурного шару, його планіграфічних та стратиграфічних особливостей. Проводячи суцільне шурфування, вирішується питання про необхідність подальших науково-рятівних повномасштабних розкопок або неналежності цієї території до земель історико-культурного призначення у зв'язку зруйнованого культурного шару та відсутності об'єктів археології. Замовник, як фізична особа, частіше не може профінансувати повні науково-рятівні дослідження. І буде шукати будь-які методи уникнення таких досліджень. В результаті пам'ятка буде зруйнована повністю і жодної наукової історичної інформації не буде отримано. Суцільне шурфування дає змогу отримати хоч якусь наукову інформацію.

Потрібно зазначити, що після закінчення польових робіт археологи складають науковий звіт про проведені дослідження, який є обов'язковою науковою документацією. Проте складаючи короткий науковий звіт, на підставі якого складається висновок археологічної експертизи, бажано писати більш зрозумілі речі щодо культурних шарів, щоб не виникало у замовників будь-якого сумніву, щоб сприймалося з порозумінням і в органах охорони, і членами комісії з розгляду питань, пов'язаних з погодженням документації із землеустрою, які надають висновки про погодження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або місця розташування об'єкта (Постанова Кабінету Міністрів України № 1420, 2009).

В висновках йдеться про склад археологічних культур, час їх існування тощо. У разі суворого підходу до таких висловів можна переконатися, що вони невірні. Адже можна писати про походження груп спорідненого стародавнього населення, яке залишило нам пам'ятки, об'єднані в окремі археологічні культури, а не про походження цих культур. Коли ми пишемо про датування археологічної культури, то йдеться не про час існування пам'яток як таких (це сучасна епоха), а про час існування населення, яке залишило нам спадок. Треба акцентувати увагу на цих питаннях, тому що розповсюджене в нашій професійній мові вільне використання термінів та афористичність висловлювань сприяє виникненню смислових збочень (Смирнов 2003).

З таким підходом, як існує в Україні, до вирішення проблеми збереження археологічних пам'яток, науково-рятівні дослідження будуть старатися бігти поперед забудовників, оранок тощо, іноді втрачаючи від марафону деяку наукову інформацію, замість планомірного археологічного дослідження за результатами вчасно проведеного моніторингу технічного стану археологічних об'єктів та території.

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобочков, С.А. Беляева, Н.В. Блажевич и др. — К.: Наук. думка, 1984. — 196 с.

Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 26. — ст. 361.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — №39. — ст. 333.

Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 3—4. — ст. 27.

Квітницький М.В., Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В. Охоронні дослідження багатощарового поселення на території с. Таценки Обухівської міськради // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 139—141.

Квітницький М.В., Квітницька А.М., Готун І.А. Пам'яткоохоронні дослідження селища Лукавиця (Обухів Малий) в м. Обухові Київської області в 2007 р. // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 150—153.

Квітницький М.В., Лисенко С.Д. Розкопки комплексної пам'ятки археології в ур. Шанці в с. Халеп'я Обухівського району // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 154—155.

Петраускас А.В. Науковий звіт про проведення археологічної експертизи земельної ділянки площею 1,4598 га по вул. Прудова в с. Радгоспне Попільнянського р-ну Житомирської області // ОАСУ № 314—05—254. — К., 2009.

Петрашенко В.О. Актуальні проблеми сучасного дослідження і збереження археологічної спадщини // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1998. — Вип.2. — С. 91—95.

Пиотровский М.Б. О проблемах сохранения культурного наследия // Сохранение археологического наследия России: «Круглый стол» Совета Федерации (19 марта 2004 г.). — Москва.

Постанова Кабінету Міністрів України № 1420 від 23.12.2009 р. «Деякі питання реалізації статті 186¹ Земельного кодексу України» // Офіційний Вісник України. — 2010. — № 8.

Смирнов С.В. Археологічна культура: Суперечливі моменти розробки проблеми // Археологія. — 2003. — № 1.

Сорокина И.А. Полевые археологические исследования в России в 1946—2006 гг. — Тула: Гриф и К., 2008. — 244 с.

Н. И. Минаева

НАУЧНО-СПАСАТЕЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОТДЕЛА ДРЕВНЕРУССКОЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРХЕОЛОГИИ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ НАН УКРАИНЫ

В статье рассматриваются научно-спасательные исследования как один из путей приспособления к потребностям и требованиям современного уровня жизни, о необходимости нового подхода к методике исследования с целью получения более полной информации об археологических объектах, которые могут быть уничтожены при застройке и хозяйственном использовании земельных участков.

N. I. Minaeva

SCIENTIFICALLY-SAVING RESEARCHES TO THE DEPARTMENT OF THE OLD RUSSIAN AND MEDIEVAL ARCHAEOLOGY OF INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF NAS OF UKRAINE

The archaeology relics are destroyed with catastrophic speed due to economical activity which constantly expands its' limits. In this article scientific-and-saving researches as one of the adaptation ways to the necessities and requirements of modern living standard, the necessity of the new approach to the near research methods with the purpose of more complete information on archaeological objects which can be destroyed during construction and economic lands utilization are examined.